

Г. СМІРНОВА

ЧЕРЕЗ ХУДОЖНІ ОБРАЗИ — ДО ФІЛОСОФСЬКОГО ОСМИСЛЕННЯ КАТЕГОРІЇ БОГА

Релігійні сюжети у творчості Лесі Українки

130-річчя від дня народження Лесі Українки дало привід для численних розвідок, пов'язаних з її творчістю, громадянською позицією, світоглядними настановами. Одним з найменш досліджених аспектів у вивченні спадщини видатної поетеси і мислительки є тема її ставлення до релігії. Складне і неоднозначне, філософськи заглиблене і психологічно напружене, воно відбиває безліч нюансів і самої теми, і драматично безкомпромисного Лесиного світовідчуття.

Леся Українка належить до провідників духовності української нації — тієї духовності, яка підтримувала християнські ідеали та живила в народі дух незалежності. І саме завдяки інтенсивності цього духу українська нація вижила в усіх своїх історичних негараздах.

Питання духовності, місця людської особистості у суспільстві, філософські проблеми буття у багатьох творах Лесі Українки постають з релігійних сюжетів. Тому тривалий час такі сюжети і були ґрунтом для окремих спекуляцій навколо релігійних поглядів поетеси. Дослідники її спадщини «виривали» окремі цитати з творів і приписували Лесі той чи інший підхід до релігійних явищ. Як правило, з такого «дослідження» поставав образ Лесі Українки як непримиренної антихристиянки.

Певну роль у цих хибних твердженнях відіграло те, що своє ставлення до релігії поетеса висловлювала не в якихось абстрактних категоріях філософії, а на рівні конкретно-індивідуального синтезу почувань та вражень особистого життя. Палітра ж світоглядних орієнтацій Лесі Українки не дає підстав для однозначних оцінок. Вона не була філософом. Релігійні сюжети багатьох її творів — це засіб виразити своє бачення тих чи інших явищ і процесів сучасної їй дійсності.

«Одержима» — перший твір Лесі Українки про труднощі й тяжку долю перших послідовників Ісуса Христа. Зі змісту поеми неважко переконатися, що поетеса не прагнула до якоїсь наївної творчої мети, не намагалася підкреслити безпомилковість науки Месії та показати хибність поглядів і поведінки Міріям, базованих на засадах Старого Завіту. Зображуючи суть християнської віри, вона не лише з'ясовувала остаточну мету християнства, а й показувала, наскільки важко було першим послідовникам Христа належно зрозуміти нову релігію, котра вимагала відмови від багатьох старих моральних засад, що панували тривалий час.

Ця тематика, очевидно, дуже імпонувала поетесі, оскільки впродовж наступного десятиліття і в інших своїх творах вона зверталася до біблійних постатей. Наприклад, у поемі «На полі крові» дається детальний аналіз психологічних чинників, які спонукали Юду зрадити Христа. А в етюді «Йоганна, жінка Хусова» Леся Українка зображує складні проблеми й тяжке життя перших християнок. Причому в останньому творі ми бачимо позицію і вчинки, абсолютно протилежні моделі поведінки героїні поеми «Одержима». З вуст Йоганни чути не молитву, а скорботу, яка нагадує нам передсмертні слова Ісуса Христа:

«Ой, Господи! Чи довго сеї муки?
Учителю! На що мене покинув?
Коли ж те Царство Боже? Де ж воно?
Чи доживе душа моя до нього?...»¹

Йоганна вимовляє ці слова, бо вона зовсім самотня і немає нікого, хто поділяв би її віру, хто міг би дати пораду. Через цю самотність Йоганни Леся Українка показує особливості першого етапу розвитку християнства, коли послідовники Христа не мали ні церкви, ні громади, а самотужки мусили долати усі випробування, пов'язані з входженням у життя нової віри й моралі.

До біблійської тематики зверталася Леся Українка і у своїй перекладацькій діяльності.

За порадою свого дядька М. Драгоманова вона перекладала твори М. Верна — «Євангеліє» і «Біблію, або книги Старого Завіту». В одному з листів до Лесі видатний вчений радив їй: «Коли хочеш поспробувати свою ліру на біблійні теми і трохи допомогти мені, то переложи віршами з Ісайї 1, ст. 2—3, 11—18. Мені треба буде це вставити в одну статейку в «Хліборобі»².

Але Леся Українка не обмежується тільки тими перекладами, які їй замовляв Драгоманов. Бажаючи мати найкращий текст Біблії, вона звертається до дядька з проханням: «Порадьте мені, оце хочу купити собі Біблію, та не знаю, яку краще — чи грецьку, чи слов'янську, — я думаю, грецьку краще». У цьому ж листі Леся висловлює своє захоплення Біблією, в якій, «окрім всього іншого, маса дикої грандіозної поезії»³. Впродовж усього життя Лесею Українку вражали величні образи Біблії, до якої вона зверталась як до джерела творчості. Біблійна та тісно пов'язана з нею ранньохристиянська проблематика охоплює майже половину всієї драматургічної спадщини письменниці.

У наш час існує чимало коментарів до Біблії, які допомагають краще розуміти в ній деякі неясні мовні чи історичні моменти. З цього погляду драматичні твори Лесі Українки можна вважати теж свого роду коментарями до неї. М. Зеров слушно писав, що у творах письменниці «чується биття живої думки, життя сучасного українського інтелігента» і що «промови й репліки єврейських пророків і перших християн дуже близькі власним нашим шуканням і тривогам»⁴. А Д. Донцов підкреслював, що «творчість Лесі Українки лучила mentalite часів Мазепи і Шевченка з психікою нашої бурхливої доби»⁵. І ще: «В непогамованім пориві... картаючою мовою старозавітних пророків відносила вона перед спокійною і спрагненою спокою громадою цю будуччину, яку вона в своїй налюдській імагінації бачила як живу»⁶.

Сучасна дослідниця проблеми «Біблія і українська поезія» І. Бетко зазначає, що досконале знання Біблії «допомагало Лесі Українці на тлі вічного, загальнолюдського краще побачити і зрозуміти конкретно-історичне, національне в усьому його драматизмі»⁷. Вона також підкреслює, що період кінця XIX — початку XX ст. в освоєнні Біблії українською культурою був особливо інтенсивним, позначеним «яскравим індивідуально-творчим забарвленням»⁸.

Епістолярна спадщина Лесі Українки та спогади її сучасників дають підставу стверджувати, що культура пізнього еллінізму, в надрах якої відбувалося становлення християнської теософії (цей складний в усіх відношеннях період поступового кількасотлітнього занепаду Римської імперії та періоду від античності до середньовіччя), приваблювала поетесу як «прозорий псевдонім її рідного краю».

Формування християнської етики та антропології в II—III ст.н.е. попервах стає для Лесі Українки об'єктом суто наукових студій (про що вона згадує у листі до А. Кримського від 6 лютого 1906 року), а відтак і матеріалом для певної художньо-філософської концепції. У період реакції й глибокої кризи, яка охопила російське суспільство після поразки революції 1905 року, посилилася зневіра в можливості раціонального пізнання. «Усю дорогу пройдено, історичний шлях закінчено, але ми знаємо, що коли закінчується історія, починається релігія»⁹, — пише про цей тип світовідчуття один з лідерів петербурзького «Релігійно-філософського товариства» Д. Мережковський. Теоретичним продуктом такої соціокультурної ситуації, в якій розпад віджилих соціальних зв'язків викликав у індивіда нагальну потребу замінити їх хоча б на ілюзорні, закономірно стала релігійна філософія — толстовство, богошукання. Ця філософія багато в чому була самосвідомістю декадентства і взагалі справляла чималий вплив на умонастрої російської інтелігенції. Характерно, що і запропонована Л. Толстим ревізія християнства, і теософія В. Соловйова, яку розвивало згадане товариство в особі Д. Мережковського, М. Бердяєва та ін., брали за основу саме етику раннього, неортодоксального християнства. Отож, звернення Лесі Українки саме до цієї перехідної епохи в історії культури аж ніяк не випадкове. Воно зумовлене тогочасною духовною ситуацією, котра зачепила практично всі форми суспільної свідомості.

Про це переконливо свідчить лист до А. Кримського від 9 лютого 1906 р., в якому Леся Українка пише: «... Я давно вже думала, що теперішня форма християнства є логічним і фатальним наслідком його найпервіснішої форми... Я не приймаю теорії Толстого і багатьох інших, ніби теперішнє християнство є аберацією, хворобою сеї релігії. Ні! В найдавніших пам'ятниках апостольських, «в подіях апостольських», в автентичних фрагментах первісної галілейської пропаганди я бачу зерно сього рабського духу, сього вузькосердого квієтизму політичного, що так розбуявся дедалі в християнстві»¹⁰. І зазначає: «Коли що надається до щирої ідеалізації в первісному християнстві, то... хіба... два—три елементи в сфері почуття, але не теорії»¹¹. Відтак предметом дослідження для поетеси стають і почуття, і теорія перехідної епохи, тобто становлення особистості нового типу.

Найвагомішим результатом цього дослідження — художнього й філософсько-релігійного водночас — стала драма Лесі Українки «Руфін і Прісцилла», в якій ґрунтовно і всебічно висвітлено процес формування християнського світовідчуття на всіх щаблях римської соціальної ієрархії.

Діалог Кая Летіція й Руфіна — це діалог двох епох: Кай Летіцій щиро переконаний, буцімто «чеснота більше прилюдно», а «у схованці дрібніє»; християни ж лякають його не своєю вірою і культом, яким би бузувірським той культ не видавався з чуток та переказів, а тим, що вони «вороги державі»: «Богам не служать і культу цезаря не визнають». Коли ж Руфін, намагаючись перевести розмову в більш особисту площину, запитує: «Скажи по щирості — хіба ти справді вважаєш цезаря за Бога?», — Кай Летіцій дає ту відповідь, яку єдино спроможний дати римлянин:

«...Мої думки нікому не відомі,
а ділом я закону не ламаю,
Та й іншому ламати не дозволю,
Поки того закону не скасує
В дорозі правній приналежна влада
І поки я зовусь префектом римським»¹².

Тут не доводиться говорити навіть про розщеплення самосвідомості на «я-для-інших» і «я-для-себе», бо в категорії «я-для-себе» особистість просто не мислиться, підлягаючи виключно юридичній, законодавчій кваліфікації у стосунках з владою. Теоретичним самоусвідомленням

такого світовідчуття можна вважати пізній стоїцизм епіктетівського взірця, згідно з яким свобода волі поширюєть ся на те, що «мені» підвладне, тобто на сферу «мого» внутрішнього життя. По відношенню ж до підвладного «мені» сам «я» виконую суто інструментальну функцію: «я» — актор в драмі і повинен зіграти роль, вибрану кимось іншим. Вибір ролі римська свідомість приписує тій самій абстрактній соціальності, об'єктивованій в інституті права. Кай Летіцій у відповідь на Руфінові нарікання на занепад Риму заявляє:

«Вже скільки раз я чув се «гине Рим»!
 І скільки вже століть Рим сей гине,
 А сила римська й влада все росте
 І хутко цілий світ собі підіб'є!
 Та доки ж ми носитимемо жалобу
 По стародавніх цнотах? Може, й справді
 Плохіші стали римляни, та Рим,
 Проте, величніший, ніж був він здавна.
 І знаєш ти, що нам дає та велич?
 То римське право, то закони наші,
 Яким нема на цілім світі рівних!»¹³

У цьому монолозі Леся Українка чітко відтворила ще одну суттєву рису елліністично-римської свідомості — те, що О. Ф. Лосєв називає «інстинктом онтологічного світового панування». «Якщо є гостре відчуття власної ізольованої особистості, то в умовах послідовного суб'єктивізму все особисте, тобто все розумне і вольове, відривається від буття і протиставляється йому, а стаючи єдиним утвердженням суцього, в системі цільного буття воно... виявляється єдино владарюючим, тимчасом як усе зовнішнє йому формально підлягає». Руфін, котрий у духові вже протиставив себе імператорській владі, не наважується чинити опір, коли до нього в дім вдираються вігіли. Він заявляє: «Я зброю не здійму на слуг закону». Леся Українка спеціально підкреслює саме ці, справді визначальні, характеристики римського особистісного світовідчуття, оскільки вони стають підвалинами і для світовідчуття християнського. Ця думка недвозначно проголошується устами Руфіна в його монолозі про апостола Павла:

«Сказати правду я не бачу дива
 Ніякого в настанні Павла з Савла.
 Все, що мені доводилось читати
 З листів сього тарсійського рубаки,
 Упевнило мене, що не змінилось
 Нічого в ньому після того «чуда»,
 Крім літери єдиної в іменні.
 ...
 Він бешкети чинив за справу віри,
 Немов преторіанців за образу
 Орла імперії — єдина зміна,
 Що знак ягняти став замість орла...»¹⁴

Міцно вживлена у свідомість ідея тотальної деперсоніфікованої влади, що регламентує всі соціально значущі прояви особи, тільки у християнстві здобуває формальну завершеність. «Як хочете, — пише Леся Українка А. Кримському, — але не дарма в притчах і скрізь у євангелії часто вживається ...антитеза «пана і раба» яко єдиної можливої форми відносин mezi людиною і божеством... Деспот і народ, і нікого більше mezi ними; але такий «анархізм» ніколи не викине і не викидав деспота з своєї утопії, не дарма ж і месію свого він назвав царем іудейським — епітет «пророк», бач, занизьким здавався отим «анархістам». «Сина людського

вони забули просто»¹⁵. Отже, замість закону римського Закон Божий, замість імператорської влади — єдиний план на землі й на небі (замість орла — знак ягняти) — відмінність стосовно особистості справді несуттєва, і відомий заклик апостола Павла з першого листа до коринфян «Нехай кожен залишається в стані такому, в якому покликаний був», недалеко відбіг од Епіктетової рольової концепції людини».

На цій спорідненості римсько-елліністичної і ранньохристиянської свідомості Леся Українка наголошує і художніми засобами: у драмі введено цікавий образ молодого патриція-християнина Кнея Люція, для якого нова віра стає прийнятною модифікацією підупалоного римського ідеалу світового панування. Намагаючись навернути Руфіна, він щиро запевняє, що «Христос погодиться і з Діонісом», «в Христі воскресне Діоніс удруге», і аргументує свою віру, як певну політичну програму відродження Риму:

«Коли	закон	умер,	нехай	зростає	
Хоч	те	бажання	вічної	заплати	
Та	Божий	страх,	або	вони	спинили
Злочини	й	зло.	Традиції	замінить	
Нова	легенда,	ще	не	збайдужіла,	
Не	спрофанована.	А	римські	цноти	
Нехай	відродяться	у	християнських	—	
Вони доволі схожі між собою» ¹⁶ .					

Леся Українка зазначає, що сприйняття ідеалу новітньої релігії аж ніяк не стало загальним набутком, як це зрештою відбудеться згодом. Безоглядно прийняли її хіба що представники черні, рабів та відпущених — таких, як несамовитий фанатик Парвус, що для нього знання («марна мудрість» патриціїв) не тільки протилежне, а й вороже вірі, бо руйнує її «щирість». Однак не випадково наприкінці драми з-поміж усіх кинутих до в'язниці християн суд залишає живим єдиного Кнея Люція (його карають вигнанням): саме він, на думку Лесі Українки, є тим, у кому фокусуються дві епохи, він органічно забезпечує спадкоємний зв'язок між ними і неперервність історії, за ним — майбутнє.

Леся Українка розрізняє римське і християнське світовідчуття. Римлянину притаманне загострене відчуття власної окремішності, індивідуальності — адже соціум регламентує лише його вчинки. Християнство ж інтеріоризує, інтимізує регламентацію, а тому особистість позбавляється останнього притулку своєї суверенності — цілісності внутрішнього життя: сакральна громада втягує, абсорбує особистість, розчиняючи її в собі. Християнська особистість починається з відмови від індивідуальності, і недарма відпущеник Нартал, прикутий у в'язниці до стовпа своїми ж таки єдиновірцями, нарікає на те, що християнство відібрало у нього «одвагу хтіти». Дуже показовий з цього погляду кульмінаційний епізод IV дії: Руфін, якого заарештовано разом з християнами і який назавтра має розділити їхню долю, відмовляється прийняти хрещення — попри психологічний тиск громади, попри передсмертні благання коханої дружини-християнки. І робить це він саме тому, що дорожить власною особистісною ідентичністю («Чимсь іншим, ніж я сам, я бути не можу») і самостійністю (у відповідь на слова єпископа, що громада подбає про рятунок душі, заявляє рішуче й коротко: «Я звик про себе завжди дбати сам»).

Руфін взагалі центральна постать у драмі. Випавши із соціальних зв'язків римського космосу і відкидаючи всепоглинаючу соціалізацію християнського типу, він є уособленням відстороненої, трансцендентної позиції абстрактного особистісного самоствердження.

Найбільше відштовхує Руфіна від християн їхня агресивна нетерпимість щодо попередньої (античної) культури, войовнича духовна диктатура. Про неї Леся Українка пише і у своїй

полемічній праці «Замітки з приводу статті «Політика і етика»: «Християни... убивали дух так, як ні один цезар не вмів убивати. Вони вірно зберегли формулу, взяту від теократів жидівських: «Нема правди й розуму, як тільки в мені»— і, прикрасивши її мученицькими пальмами, передали її в спадок всім ідейним тиранам дальших віків... Такі римські філософи були ближчі до наукової, об'єктивної правди, коли казали *erga humanum est*, а тим самим віддавали під науковий сумнів всяку ортодоксію, всяку претензію одної людини, або партії на виключну монополію правди і розуму»¹⁷.

«Прощай, мій Риме, хутко й ти загинеш»,— передрікає Руфін в останню хвилину, але жодного відгуку, крім «Рубайте швидше!», це пророцтво не знаходить в душах сучасників. «Хай Бог тебе рятує, рідний люде», — говорить християнка-«мироносиця» Прісцілла, а у відповідь чує: «Нам геній цезаря найбільший Бог». Драма так і завершується цим «діалогом глухих», де кожен з його учасників засліплений ілюзією своєї історичної правоти, тоді як автор знає, що історія вже винесла вирок кожній із сторін. Рим справді загине досить-таки «хутко», як на тодішні темпи суспільного прогресу.

А через кілька століть майбутніх Прісцилл-єретичок спалюватимуть на вогнищах уже не в ім'я цезаря, а в ім'я Христове. Для Лесі Українки центральною проблемою стає драматична роз'єднаність, розділеність людей позірно непримиренними, войовничими в своїй авторитарності формами соціалізації, хоча й однаково умовними та минуцими, якщо глянути на них «з пташиного польоту історії»).

Шуканням гармонії життя — індивідуальної й колективної — просякнуті всі твори Лесі Українки. Вона завжди показує ті моменти життя індивідуального і громадського, коли людина найбільше відповідає «образу й подобі» Бога як ідеалу наших людських змагань. Складна ця творчість, бо разом з індивідуальною культурою духу шукає і гармонійного життя людського. Та велику радість дає вона, бо од неї віє глибоким філософським розумом, чуються в ній найкращі людські поривання, б'ється в ній благородне людське почуття. Творчість Лесі Українки — це творчість високої культури духу.

«В останнє п'ятиліття починається цей величезний, нестримний поступ її, якийсь титанічний хід по велетенських уступах, не рушених ніякою людською ногою, де кожний крок, кожний твір означав нову стадію, відкривав перед очима громадянства нашого все нові перспективи мислі, все нові обрії образів. Глибоко національна в своїй основі, всім змістом своїм зв'язана нерозривно з життям свого народу, з переживаннями нашої людини в теперішню переломову добу, ця творчість переводила її на ґрунт вічних вселюдських змагань, уясняла в їх світлі й зв'язувала з одвічними переживаннями людськими»¹⁸.

Так Михайло Грушевський характеризував творчість Лесі Українки, підкреслюючи її значення не тільки для української, а й для світової культури.

© СМІРНОВА Галина Юріївна. Асистент кафедри релігієзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка. 2001.

¹ [\[до тексту\]](#) Леся Українка. Твори в 2-х т. — Т. 1. — С.370.

² [\[до тексту\]](#) Ткаченко І. Недруковані листи М. Драгоманова до Лесі Українки // Червоний шлях. — Львів.— 1923. — № 7.

- ³ [\[до тексту\]](#) Леся Українка. Зібрання творів: У 12 т. — К.: Наук. думка, 1979. — Т. 12. — С. 125.
- ⁴ [\[до тексту\]](#) Зеров М. Леся Українка. З нагоди нового видання творів // Книжник. — 1991. — № 1.
- ⁵ [\[до тексту\]](#) Донцов Д. Поетка українського рiсорджименто // Українське слово. — Київ, 1994. — Кн. 1. — С.167.
- ⁶ [\[до тексту\]](#) Там само.
- ⁷ [\[до тексту\]](#) Бетко І. Біблія як джерело ідей у творчості Лесі Українки // Слово і час. — 1991. — № 3. — С.29.
- ⁸ [\[до тексту\]](#) Бетко І. Біблійні сюжети і мотиви в українській поезії кінця ХІХ — початку ХХ ст. // Українська мова і література в школі. — 1991. — № 10. — С.66.
- ⁹ [\[до тексту\]](#) Цит. за: Цвик І. Я. Религия и декадентство в России. — Кишинев, 1985. — С. 13.
- ¹⁰ [\[до тексту\]](#) Леся Українка. Зібрання творів: У 12 т. — Т.12.— С. 154—155.
- ¹¹ [\[до тексту\]](#) Там само.
- ¹² [\[до тексту\]](#) Там само. — Т. 4. — С. 139.
- ¹³ [\[до тексту\]](#) Там само.
- ¹⁴ [\[до тексту\]](#) Там само. — С. 113.
- ¹⁵ [\[до тексту\]](#) Там само. — Т. 12. — С. 155.
- ¹⁶ [\[до тексту\]](#) Там само. — Т. 4. — С. 192.
- ¹⁷ [\[до тексту\]](#) Там само. — Т. 8. — С. 256.
- ¹⁸ [\[до тексту\]](#) М. Грушевський. Пам'яти Лесі Українки // ЛНВ.— № 10—12.— 1913.— С. 10—11.